

Драгомир Атанасов Атанасов

СИМЕТРИЧНОСТ И АСИМЕТРИЧНОСТ НА СУБСТАНТИВНИТЕ ОСНОВИ

Въпросът за симетрията и асиметрията на субстантивните основи се отнася към въпроса за отношенията между съдържание и форма в неговото езиково проявление. Думата като двустранна езикова единица притежава план на съдържание и план на изразяване, които са структурно организирани и в своето единство и взаимоотношения я изграждат като номинативна езикова единица.

Отношенията между морфемната и семантичната структура на думата в тяхната адекватност и неадекватност определят наличието или отсъствието на симетрия в нея. За думи със симетрична структура следователно се приемат тези, които имат относително пълно морфемно мотивиране на значението. За думи с най-висока степен на симетричност се приемат относителните прилагателни имена (дървен, железен, лимонов и др.), тъй като тяхното значение представя признак на същина, отнесен към друга същина като вещ, материал, произход и пр., глаголите, образувани от качествени прилагателни имена, които означават поява и развитие на признака, назован от произвеждащата основа (напр. зеленея, синея, белея, червя, старея и пр.), някои от качествените наречия за качество като начин на дейност, означен от произвеждащата основа (напр. здравата, здраво, мъжката, хубавата и др.). Това

твърдение е вярно единствено в глобален аспект, тъй като степента на симетричност и асиметрия в различните думи дори от един и същ лексико-граматичен клас е различна.

Целта на настоящата статия е да изследва симетрията и асиметрията като езиково явление на лексикално равнище и причините, които го пораждат, върху материал от конкретната субстантивна лексика с проста лексоформа.

От съображения за краткост тук ще представим подробно единствено резултатите от изследването на персоналните субстантивни основи, а проучването на субстантивните основи от семантичните полета за неперсоналност, природност, вещност, вещественост и локативност ще предадем обобщено като извод.

В българската езиковедска литература сведения за степента на симетричност и асиметрия в различните думи не съществуват. В руското езикознание обаче такава изследване е направено и изводът на О. Ермакова е, че съществителните имена са този клас от думи в сравнение с останалите, който съдържа в най-висока степен фразеологичност на значението (Ермакова, 1984, 12). Симетрията в думите се свързва, от една страна, с мотивираност, а от друга страна, с изводимост на тяхното значение от значението на изграждащите ги морфемни. С други думи, това означава, че в значението на думите със симетрични отношения между морфемната и семантичната им структура не трябва да съществуват семантически неекспонирани морфемни и морфемно немотивирани семи. Наличието на семантично неекспонирани в значението на думата морфемни идиоматизира нейната форма и поражда асиметричност в морфо-семантичната структура като цяло. Както и наличието на немотивирани семи от значението на думата идиоматизира нейната семантика и също е причина за установяване на асиметричност в морфоструктурата. Асиметричността в морфоструктурата на думата, противно на симетричността, която представя мотивираност и изводимост на значението, се свързва с немотивираност и неизводимост на елементи от значението на думата от семантичното съдържание на морфемите, които я изграждат. В тези случаи е налице семантично пораждаване или поглъщане, което е

следствие на съчетаването между морфемите и се свързва с лексоформата като цяло, тъй като не се носи нито от произвеждащата основа, нито от словообразователния формант (Радева, 1991, 42; Ермакова, 1984, 6). Семантичното неекспониране на морфемите от морфемната структура на думата в нейното значение води до обратното на семантичното пораждање явление – семантично поглъщане, което се свързва с частично десемантизиране на елементи от произвеждащата основа на думата и води до възможности за идиоматизиране на нейната форма. Идиоматизирането на формата се проявява в наличието на сложни морфемите в морфоструктурата на думата, както и в етапите на превръщането на думата от производна в непроизводна.

Изследването на идиоматизирането на формата на думата е от голямо значение, тъй като това явление осветлява промените в морфематичната структура на думата. Частичното или пълно десемантизиране на някои от морфемите от морфоструктурата на думата като следствие от различни причини (напр. на непродуктивност на словообразователния модел поради поглъщането на наставките от други словообразователни полета; поради промяна в характера на номинативния обект и др.) води до превръщането на някои думи от производни в непроизводни (напр. *стол, бич, орех, знак*, вж. Андрейчин, 1978, 84), което по същество представя формирането на корена като ядро на морфоструктурата; дава възможност за развиване на словообразователните възможности на езика (напр. отсъствието на признака одушевеност в номинативния обект за средство на дейност дава възможност морфемното единство -ачка и -арка да премине в семантичното поле за средства за производство и машини и да развие един продуктивен словообразователен модел – глагол + -ачка/арка (напр. *спирачка, роначка, снимачка, пръскачка, цедачка, сгъвачка, окопачка, играчка* и др.). Този въпрос обаче се отнася до динамиката в отношенията между морфемната и семантичната структура на думата и по тази причина е обект на изследване на езиковата диахрония. В синхронията на езика морфоструктурата на думата се разглежда като даденост на отношения между морфематична и семантична структура, без

да се отчитат тенденциите в развитието на техните изменения. От това следва, че в синхронен аспект във всеки един момент на своето съществуване думата представя конкретно отношение между своята морфематична и семантична структура, при което формата е адекватна на носеното от нея значение. По този повод А. Потebня пише, че формата не е външна страна на думата, а значение. С други думи, за идиоматичност на формата може да се говори единствено в диахронен аспект, докато от синхронна гледна точка идиоматичност съществува само в значението. Следователно семантичното поглъщане трябва да се изследва не във формален, а в семантичен аспект. На тази основа в коренните и непроизводните думи (думите с аморфни морфематични структури) не може да се търси наличие на симетричност или асиметрия в чист вид. В отношението на тяхното значение към формата им те са идиоматични, тъй като съвкупността на техния компонентен семантичен състав се свързва с аморфността на тяхната форма, докато в отношението на тяхната форма към значението им те са симетрични, тъй като тя е носител на цялата семантична съвкупност. Значението на коренните и непроизводните думи не е морфемно мотивирано, а е мотивирано морфематично посредством основата на думата като цяло. Следователно е възможно съществуването на думи със симетрични морфоструктури и с идиоматичност в значението — такива са коренните и непроизводните субстантивни основи.

Симетричността в морфоструктурата на производните субстантивни основи се свързва с изводимост на тяхното значение от семантичното съдържание на техните структурни елементи. Към тях спадат субстантивните основи с модификационни ономаσιологични структури за умалителност (*мъжле, носле, петле* и др.), за увеличителност (*мъжище, мъжага, ръчище* и др.), за имена на жени (*учителка, историчка, математичка* и др.), както и образуваните чрез сливане субстантивни основи (напр. *прадядо, прабаба, архидякон* и пр.). В своите морфоструктури те притежават модификатори, чиято ясна семантика се прибавя към значението на произвеждащата основа, без да поражда допълнителни семи и да привежда морфо-семантичните отношения в думата в аси-

метрични. Те представят пълна морфемна мотивираност на субстантивна лексемна основа, тъй като при модификационното словообразуване дериватът запазва лексикалното значение на произвеждащата основа, като го допълва със семантиката на използвания като словообразователен формант афикс (Азарх, 1984, 29–30). Симетричност в морфоструктурата си запазват и субстантивните основи, притежаващи транспозиционни ономаσιологични структури, тъй като семантиката на деривата се различава от семантиката на произвеждащата основа единствено по лексико-граматичната си отнесеност. Субстантивните основи с такава структура се отнасят към абстрактната лексика и не са обект на нашето изследване.

Асиметричността в субстантивните основи се свързва с наличието на немотивиран семантичен компонент в техните семантични структури и със семантически неекспонирани елементи от морфемната им структура. Следователно може да се говори за наличието на два вида асиметричност: а) вследствие на семантично пораждање и б) вследствие на семантично поглъщане.

Асиметрията в субстантивните основи вследствие на семантично пораждање се свързва с наличието на морфемно немотивирани семи.

Субстантивните основи за лица от типа на: *млекоар, брашнар, месар, крушар, ябълчар* и др. притежават в семантичните си структури немотивираната сема на функция, разбираана като дейност, занимание, предпочитание, работа с, работа в, извършване на дейност с цел, обработка, добиване, отглеждане и пр. Немотивираната сема е действена (за функция), с което се изясняват отношенията между двете субстанции, експлицирани в производните субстантивни основи от този вид – носената от семантиката на произвеждащата основа и от семантиката на производната дума. Във всички случаи от разгледаните субстанцията, носена от произвеждащата основа, представя обект на морфемно неекспонирана функция, докато субстанцията, носена от производната дума, е субект на тази дейност.

Субстантивните основи за лица от типа на: *търновец, габровец, дряновец, плевналия, варненка, пловдивчанин,*

турчин, гъркиня и др. притежават немотивираната сема за произход;

Субстантивните основи за лица от типа на: *ленинец, ницшеанец, мичуринец* и пр. притежават в семантичните си структури немотивираната сема за принадлежност;

— от типа на: *любовник, меланхолик, неврастенник* и др. съдържат немотивираната сема за положение;

— от типа на: *мелничар, кръчмар, гостилничар* и пр. притежават немотивираната сема за притежание;

Субстантивните основи от типа на: *майчишка, бащичко, двойник* съдържат немотивираната сема за съпоставка;

— от типа на: *ключар, вратар, хазнатар, ковчежник, граничар* съдържат немотивираната сема за отнесеност към съхранение;

— от типа на: *седенкар, надничар, слухар, максималист* и пр. съдържат немотивираните семи за дейност и начин на извършване;

— от типа на: *пещар, кандилар, опашкар, постник, летовник* и пр. имат в семантичните си структури като морфемно немотивирани семите за дейност и място на извършване.

Съществуват субстантивни основи за лица, мотивирани семантически както от произвеждащите ги основи (съществителни имена), така и от произведени от същите основи глаголи. Тази двойна семантична мотивираност на субстантивните основи от този вид усложнява семантичната им структура и в нея се откриват немотивирани семи, характерни за субстантивните основи от друг тип, напр. в семантичната структура на думата *слугар* се откриват немотивираните семи за дейност и обект на дейност; *тръбач* — за принадлежност и дейност; *лазарка* — за дейност и време на дейност, *женкар* — за дейност и цел на дейност, *мливар* — за дейност и място на дейност, *летовник* — за място и функция и др.

От прегледа се вижда, че субстантивните основи от този тип съдържат немотивираните семи за произход, принадлежност, положение, притежание, съпоставка, отнесеност за съхранение, които може да се обобщят около глобалната сема признак.

С наличието на морфемно немотивираните семи негативност и пейоративност в семантичната си структура се отличават субстантивните основи от типа: *мухльо, мухла, мръзльо, мръзла, мошеник, мошеница* и др.

Субстантивни основи (СО) за лица от типа на: *застъпник, набирач, огледник, косач* и др. съдържат в семантичните си структури немотивираните семи за обект на дейност или за определеност на обекта. Субстантивните основи *набирач, огледник, наемател* не съдържат формално изразено семите за обект на дейност: слова, девойка, жилище, помещение. За техния обект на дейност не подсказват по никакъв начин и мотивиращите ги глаголи (*набирам, оглеждам и наемам*). В останалите субстантивни основи от този тип (*носач, секач, плетач, мазач* и пр.) обектът на дейност се предполага от семантиката на мотивиращите ги глаголи и делът на немотивираните семи в тези структури се състои в неговото ограничаване или конкретното му означаване (напр. глаголът *нося* има първо значение 'Държа нещо в ръце, в чанта или на гръб, на рамо и се движа с него'. Това значение на глагола мотивира значението на произведеното от него съществително име *носач*, което има значение 'Работник, който пренася на гръб или с ръце чужди вещи'. Вижда се, че обектът на дейност не се носи от значението на произвеждащия глагол, а морфемно немотивираните семи го определят конкретно. Глаголът *сека* притежава значение 3. Бера чрез сечене, което мотивира значението на субстантивната основа *секач*¹ 'Който сече дърва в гора'. Обектът дърва и мястото на дейност — гора, се носят от морфемно немотивирани семи. Подобни логико-семантични отношения между мотивиращото действие и производната субстантивна основа се наблюдават и в други примери.

СО от типа на: *чистач, звънар, изселник* и др. притежават в значението си немотивираната сема за място на дейност (глаголът *звъня* притежава следните значения 1. Произвеждам звън със звънец 2. Издавам звън, докато субстантивната основа *звънар* има значение 'Черковен служител, който бие камбаната'; глаголът *меся* има значения: 1. Бъркам и мачкам брашно с вода на тесто за хляб; 2., 3. докато съще-

ствителното име *месач* означава 'Който меси хляб във фурна', и пр.).

СО от типа на: *метач1, 2, наместник, шивач, духач* и пр. съдържат немотивираната сема за принадлежност и обект на дейност (напр. глаголет *мятам* има значения 1. Хвърлям нещо към някаква цел, и значението на мотивираната от този глагол субстантивна основа *метач2*, означаваща 'Спортист, който умее да мята, хвърля копие, диск и др.', носи немотивираните семи принадлежност (*спортист*) и обект на дейност (копие, диск) (РСБКЕ, 1957); *духам* 1. Изкарвам силна струя въздух из устата си, 2. Разпалвам или поддържам огън с въздушна струя, 3. За вятър: вее 4. безл. Има въздушно течение, и значението на субстантивната основа *духач* 'Музикант, който свири с духов инструмент' (БТР, 1976). Семата за принадлежност (*музикант*) в значението на субстантивната основа е немотивирана).

СО от типа на: *колач2* 'Който коли добитък за месо в кланица' (БТР, 1976) притежава немотивираните семи за място и цел на дейност.

СО от типа на: *наследник, носител* и пр. притежават немотивираната сема положение.

СО от типа на: *настоятел, настойник, летец* съдържат в значението си немотивираните семи за положение и обект на дейност (ср. *летя* със значение 1. Нося се бързо и леко из въздуха, 2., 3., 4., 5., 6., което мотивира значението на субстантивната основа *летец*, означаваща 'Който умее да управлява самолет').

СО от типа на: *сурвакар* притежават немотивираната сема за време на дейност (ср. *сурвакам* 'Удрям леко по гърба със сурвачка и казвам новогодишна благословия', и значението на субстантивната основа *сурвакар* 'Момче, което сутринта на Нова година ходи да сурвака', в което се съдържа немотивираната сема за време (сутринта на Нова година) на дейност.

СО от типа на *бръснар, писар* притежават в значението си немотивираната сема за принадлежност и начин на извършване на дейността.

СО от типа на: *знахар* съдържат немотивираните семи за цел на дейност.

Както се вижда от прегледа на субстантивните основи за лица, образувани от глаголни основи, морфемно немотивираните семи в техните значения се свързват с формално неизразените в морфемната структура глаголни актанти, като по този начин допълват и конкретизират лексикалното значение на производната дума. Субстантивните основи, мотивирани от глаголни основи, произведени от субстантивни основи, притежават в значението си семи, свързващи се със субстантивни актанти, което говори за наличието на двойна семантична мотивираност — от произвеждащия глагол и от съществителното име, от което е произведен произвеждащият глагол, напр. *сурвакам*

сурваки

сурвакар (в зависимост от произвеждащата основа се отделят немотивираните семи за време на дейност или за дейност).

Следователно видът на морфемно немотивираните семи най-общо зависи от категориалната семантика на произвеждащата основа и производната дума.

Освен семите, които вътрешно се пораждат като следствие на морфемно съчетаване в рамките на субстантивните основи, съществуват и други морфемно немотивирани семи, които са следствие не от съчетаването на структурните елементи на основата, а се свързват с нея като цялостна и изградена морфематична структура. Наличието на тези семи в глобалното значение на думата го идиоматизира и води до асиметричност между морфематичната и семантичната им структура. Те се отличават от разглежданите досега семи, тъй като не се отнасят нито към глаголните, нито към субстантивните актанти, а концентрират конотативна семантика. От такъв вид са семите пейоративност и негативност, съществуващи в семантичните структури на някои субстантивни основи като част от тяхното глобално значение, напр. *муфтаджия, мамалигар, габровец, хубостник, кокошкар, кокошар* и др.

С най-ниска степен на асиметричност и висока степен на морфемна мотивираност се отличават личните субстантивни основи, образувани от качествени прилагателни имена и причастия (включително причастни прилагателни). Тяхната семантика изцяло се влива в лексикалното значение на производната субстантивна основа и означава качествен признак на назованото лице като иманентно присъщ или придобит. Лексикалното значение на личните субстантивни основи, произведени от качествени прилагателни имена, съвпада с тяхното словообразователно значение, което може да бъде обобщено като този, който притежава признака, назован от произвеждащата основа (Ермакова, 1984, 17), или този, който е. Ниската степен на асиметричност на субстантивните основи, назоваващи лица, образувани от качествени прилагателни, причастия и глаголи, се обяснява с еднопризнаковата семантика на произвеждащите ги основи (Аругюнова, 1976, 342).

От направените изследвания се налага заключението, че субстантивните основи от различните полета (за персоналност, неперсоналност, природност, вещност, вещественост и локативност) на конкретната субстантивна семантика съдържат в семантичните си структури морфемно немотивирани семи от различен вид, които може да се обобщят около глобалните семи функция, разбираана като деятелност; признак, проявяващ се като предназначение, принадлежност, произход, време, място, начин и цел на дейност, притежание, снабденост, състав, форма, размери, съпоставка, сравнение, пол; място — като място на дейност, на разпространеност, вместилище, място на специфична дейност (предназначение), част от земната повърхност, сграда, помещение; частичност, разбираана като част от цяло (животински, човешки и растителен организъм, от земната повърхност, от вещи и помещения); отнесеност към време, място, начин и цел на дейност. В голяма част от субстантивните основи съществуват не една, а няколко морфемно немотивирани семи, които се комбинират и уточняват взаимно, така че представят едно сложно взаимоотношение между глобалните семи и техните конкретни проявления.

Морфемно немотивираните семи, намиращи се в семантичните структури на субстантивните основи като следствие от семантично пораждане, натоварват допълнително морфематичната структура семантически. Те започват да се свързват с нея като цялостна и изградена морфо-семантична формация, което нарушава баланса между морфемната и семантичната структура на думата и води до асиметричност в морфоструктурите на тези субстантивни основи.

Асиметричност между морфемната и семантичната структура на субстантивните основи се създава, както казахме, и вследствие на семантично поглъщане. Под семантично поглъщане се разбира частично семантично неекспониране на морфемите от морфоструктурата на думата, носещи неактуален за номинативния обект признак. В тези случаи морфоструктурата придобива асиметричен характер и морфемната съвкупност се натоварва с качествено ново значение.

Примери за субстантивни основи с асиметричност в морфоструктурите, породена от частично семантично поглъщане, представят имената на места, образувани от персонални деятелни основи, с наставка -ница (от типа на: *овчарница, ракиджийница, кебапчийница, шивачница*), с наставка -ник (от типа на: *гълъбарник, пчеларник, кокошкарник* и др.). В тези субстантивни основи деятелните персонални наставки -ар, -джия, -чия, -ач не експонират в семантичната структура на производната дума семата за лице. Това води до възможност за идиоматизиране на формата и рефлектира в ново семно натоварване на морфемното единство и образуване на сложни морфемите.

Разглежданите примери показват, че пълна асемантизация на елементи от морфемната структура на думата не може да съществува, тъй като те или се десемантизират частично, или се натоварват с качествено ново значение.

Семантичното поглъщане в субстантивните основи е фактор за идиоматизиране на тяхното значение, което води до асиметричност между морфемната и семантичната им структура.

Следователно асиметрията в производните субстантивни основи се свързва с идиоматичността на техните значения,

което е следствие на семантично пораждање или поглъщане в процеса на словообразуването в зависимост от несъответствието между характерните особености на номинативния обект и морфемно мотивираните семи в морфоструктурата на думата.

Видовото разнообразие на морфемно немотивираните семи в семантичните структури на производните субстантивни основи зависи както от индивидуалното (лексикалното) и категориалното значение на произвеждащата основа, така и от индивидуалното и категориалното значение на използвания като слообразователен формант суфикс. Закономерностите в пораждањето на морфемно немотивираните семи имат семантически причини, които отвеждат към отношенията между категориалните и индивидуалните значения на структурните елементи на субстантивните основи като следствие на словообразуването.

ЛИТЕРАТУРА

Азарх, 1984 – Ю. С. Азарх. Словообразование и формобразование существительных в истории русского языка. М.

Андрейчин, 1978 – Л. Андрейчин. Основна българска граматика. С.

Арутюнова, 1976 – Н. Д. Арутюнова. Предложение и его смысл. Логико-семантические проблемы. М.

БТР, 1976 – Български тълковен речник.

Ермакова, 1984 – О. П. Ермакова. Лексические значения производных слов в русском языке. М.

Радева, 1991 – В. Радева. Словообразуването в българския книжовен език. С.

РСВКЕ, 1957 – Речник на съвременния български книжовен език, Т. 2, С.